

חוג "מדעי החברה לאור ההלכה"

נייר עמדה מסכם: מבוא למדינת רווחה יהודית

הרב עדו רכניץ

בהשתתפות

ד"ר חיים כהן

עו"ס טל לסר

עו"ס איתי שי

עו"ס יצחק יעקב

פנחס לנדאו

יאיר חייט

אדר תשע"ב

א. מקורות מדינת הרווחה היהודית

1. ניתן למצוא במקורות היהודיים עקרונות לעיצוב מדינת רווחה בעלת גוון ייחודי.
2. הקהילה היהודית כגוף פוליטי ניהלה מערכת רווחה שממנה ניתן להסיק לגבי מדינה בהתאמות הנדרשות.
3. המקורות כוללים: הלכה, תקנות חז"ל, תקנות הקהל ומנהגים.¹

ב. עקרונות יסוד

4. ישנה חובה הלכתית לסייע למי שסובלים ממצוקה כלכלית² ואישית.³
5. ההלכה מגנה על הקניין הפרטי.⁴
6. הסיוע ינתן במסגרת היכולת של הנותנים⁵
7. כאמור ישנה חובה לפעול לצמצום המצוקה, אולם, לא ניתן להגיע למצב בו אין מצוקה⁶. להיפך, המצוקה נועדה כדי להביא את האדם המסייע לפעולה מוסרית.⁷

¹ עקרונות הציטוט במסמך זה:

1. הובאו הפניות למקורות התומכים בטענות.
2. הובא ציטוט אחד שמבטא את הטענה באופן קצר ובהיר.
- 2 ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה קצה (וראו עוד: שם, מצות עשה קכ-קכד; שם, קל): שצונו לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם...
ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה רלב (וראו עוד: שם, לא תעשה רי-ריד): שהזהירנו שלא למנוע צדקה והרחבה מהאביונים מאחינו אחר שנדע חולשת ענינם ויכלתנו להחזיק בהם... וזה אזהרה מלקנות מדת הכילות והאכזריות שתמנע מעשות הראוי.
- 3 ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה ח; מקורו בסוטה דף יד עמוד א:
אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה, מה הוא מלביש ערומים.. אף אתה הלבש ערומים; הקב"ה ביקר חולים... אף אתה בקר חולים; הקב"ה ניחם אבלים... אף אתה נחם אבלים; הקב"ה קבר מתים... אף אתה קבור מתים.
- 4 הלכות רבות מגנות על הקניין הפרטי: איסור גזל, גניבה, האיסור להזיק. ראו למשל - רמב"ם הלכות מלכים פרק ג, הלכה ח: כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו... אבל לא יפקיר ממון ואם הפקיר הרי זה גזל.
ראו עוד: משנה מסכת אבות פרק ה, משנה י:
ארבע מדות באדם האומר שלי ושלך שלי – זו מדה בינונית ויש אומרים זו מדת סדום; שלי שלך ושלך שלי – עם הארץ; שלי שלך ושלך שלי – חסיד; שלי שלי ושלך שלי – רשע.
- 5 רמב"ם ערכין ח, יג:
לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר "מכל אשר לו" ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו...
רמ"א י"ד רמט, א:
ואל יבזבז אדם יותר מחומש (=לצדקה), שלא יצטרך לבריות.
- 6 דברים פרק טו, יא
כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ידך לאחיך לעניך ולאבינך בארץ.
- 7 בבא בתרא י, א:
וזה שאלה שאל טורונסרופוס הרשע את רבי עקיבא: אם א-להיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנום.

ג. מדינת הרווחה

8. מדינת הרווחה היהודית כוללת מערכת רווחה ציבורית ובכפייה,⁸ וכן סיוע וולונטארי על בסיס אישי, משפחתי וקהילתי.⁹
9. מטרת מערכת הרווחה הציבורית לספק לנזקקים אמצעים בסיסיים לקיום.¹⁰
10. הסיוע הוולונטארי נותן מענה לצרכים סובייקטיביים.¹¹
11. הסיוע יינתן לכל אזרחי המדינה באופן שווה ללא אפליה בין יהודים ונכרים,¹² ולמי שאינם אזרחים על בסיס החלטת ההנהגה.¹³
12. הסיוע לנזקקים צריך להיעשות מתוך תחושה של חובה ורצון טוב.¹⁴

ד. חובותיה של מדינת הרווחה

13. מדינת הרווחה היהודית מחויבת לצמצם את המצוקה¹⁵ ולהביא את הנזקקים לעצמאות כלכלית.¹⁶

---

⁸ רמב"ם הלכות מתנות עניים ט, א:

כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה.

⁹ רמ"א י"ד רנא, ג:

...יקדים פרנסת אביו ואמו, אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו. ואחר כך בניו, והם קודמים לאחיו, והם קודמים לשאר קרובים, והקרובים קודמים לשכיניו, ושכיניו לאנשי עירו, ואנשי עירו לעיר אחרת. שו"ת אגרות משה י"ד א, קמד:

בצדקה סתם שלו שיש לו בהן טובת הנאה יכול ליתן לכל מי שירצה מאלו שרשאיין ליקח צדקה אף שאחד יותר צריך ואף למי שחסר לו כסות אף שיש עני שצריך למזונות. אבל גבאי על כס של צדקה שאין לו בהם וגם לא להנותנים זכות טובת הנאה... עליהו נאמר דינים להקדים ליתן מתחלה להנחוץ יותר ושלאכילה קודם לכסות וכדומה וכ"כ אסור להם ליתן לעני אחד יותר מחברו כשהצורך הוא שוה... ולכן אף באין שוין יכול ליתן למי שירצה וכשאחד קרוב יש עליו ממילא ליתן לקרוב שדין זה נאמר דוקא על היחיד בצדקה שלו...

¹⁰ ראו הערה 8.

¹¹ דברים טו, ח; שולחן ערוך יורה דעה סימן רנ, סעיף א:

כמה נותנין לעני, די מחסורו אשר יחסר לו. כיצד, אם היה רעב, יאכילוהו. היה צריך לכסות, יכסוהו. אין לו כלי בית, קונה לו כלי בית. ואפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס, ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר, והעני, קונה לו סוס ועבד. וכן לכל אחד ואחד. לפי מה שצריך.

¹² תלמוד ירושלמי מסכת דמאי פרק ד הלכה ג:

תני עיר שיש בה גוים וישראל הגביים גובין משל ישראל ומשל גוים ומפרנסין עניי ישראל ועניי גוים ומבקרין חולי ישראל וחולי גוים וקוברין מתי ישראל ומתי גוים ומנחמין אבילי ישראל ואבילי גוים ומכניסין כלי גוים וכלי ישראל מפני דרכי שלום.

¹³ רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ט, א-ו:

וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזהו הנקרא תמחוי... התמחוי נגבה בכל יום, והקופה מערב שבת לערב שבת, והתמחוי לעניי עולם, והקופה לעניי אותה העיר בלבד.

¹⁴ שו"ע י"ד רמט, ג:

צריך ליתן הצדקה בסבר פנים יפות, בשמחה ובטוב לבב, ומתאוונ עם העני בצערו... אם נתנה בפנים זועפות ורעות, הפסיד זכותו.

שו"ע י"ד רמח, א:

כל אדם חייב ליתן צדקה, אפילו, עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו.

¹⁵ ראו הערות 8, 13.

14. מדינת הרווחה היהודית אינה מחוייבת לפעול לצמצום הפערים,¹⁷ אך רשאית לעשות,¹⁸ תוך שמירה על קיומו של קניין פרטי.

15. מדינת הרווחה היהודית מחוייבת להעניק סיוע סלקטיבי למי שמצוי במצוקה.¹⁹

16. חובתה של המדינה קיימת גם כאשר הנזקק אינו פונה לקבלת סיוע אלא מנסה להתמודד בכוחות עצמו.²⁰

17. ההנהגה רשאית להעדיף סיוע אוניברסאלי כדי למנוע סבל מהנזקק,²¹ או כדי למנוע מהנזקק בושה,²² או כדי למנוע אדם מלהפוך לנזקק.²³

ה. זכאות לסיוע

18. אדם זכאי לסיוע ממשלתי כאשר אין לו הון נזיל²⁴ או הכנסה חודשית קבועה²⁵ שמספיקים לקיום בסיסי בהתאם למקובל,²⁶ ובכלל זה צרכי הקיום הבסיסיים,²⁷ ואף מעבר לכך.²⁸

¹⁶ רמב"ם מתנות עניים ז, ז:

שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר 'החזקת בו גר ותושב וחי עמך', כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.

¹⁷ רמב"ם מתנות עניים ז, ג:

ומצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו.

¹⁸ תרומת הדשן סימן שמב: "דרוב ענייני מסים תלויים במנהג", וכן פסק הרמ"א חושן משפט קסג, ג.

שו"ת ציץ אליעזר חלק ב סימן כב:

שמסים תלי טפי במנהג ממאי דתלי בדת תורה, ואיזה מנהג שהוא אפילו אי לא הוקבע עפ"י חכמים ואין לו ראייה מן התורה ובלבד שיהא קבוע, עוקר המנהג את ההלכה... אכן אבל בקביעת מנהג כזה צריכים הסכמת כל העיר... שאם אחד מהם מעכב אין להם רשות... או כשראשי הקהל נבררו מתחילה ע"י כל אנשי העיר לשם כך שיוכלו לעשות ולתקן כפי אשר יראה בעיניהם...

¹⁹ ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה, קצה:

שצונו לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם.

²⁰ רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה ט, וכך נפסק בשולחן ערוך יורה דעה סימן רנג סעיף ט:

עני שאינו רוצה ליקח צדקה מערימין עליו ונותנין לו לשם מתנה או לשם הלואה.

²¹ רמב"ם מתנות עניים פרק ז, הלכה ו, וכך נפסק בשו"ע יורה דעה סימן רנא, סעיף י:

עני שאין מכירין אותו ואמר רעב אני האכילוני, אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא אלא מפרנסין אותו מיד, היה ערום ואמר כסוני בודקין אחריו שמא רמאי הוא.

²² שו"ת מהר"י מינץ סימן ז:

על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות. ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפתק מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבה עוד. והמתנגדים אומרים שכל דבר שכזה איננו נקרא 'הכנסת אורחים' אבל נקרא 'הוצאת אורחים'. אלא המנהג שהפרנס מוציא הפתקין נותן אותן לארחי ופרחי (=אורחים) ואין לשנות המנהג ולא לבייש העניים. [תשובה:] חלילה וחס לתקן תקנה לבייש העני ולזלזלו.

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית פרק מה:

העושה מצוה לחבירו ולא עשאה בצנעא והעני מתבייש, אף-על-פי שהוא עושה טוב יביא למשפט, שלא עשאה כהוגן.

²³ רמב"ם, משנה תורה, הלכות מתנות עניים פרק י הלכה ז:

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול.

²⁴ טור יורה דעה, רנג:

יש לו מאתים זוז... לא יטול מהצדקה כלל.

²⁵ ערוך השולחן יורה דעה רמח, ב:

19. חובתו המוסרית של הנזקק לנסות ולהתמודד בכוחות עצמו.²⁹
20. אדם שיש לו יכולת ממשית³⁰ להיחלץ ממצוקה או לצמצם אותה ואינו עושה זאת – אינו זכאי לסיוע,³¹ אולם, יש לסייע לילדיו.³²
21. אסור לאדם לנהוג באופן שיביא אותו למצב נזקקות.³³

דאם יש לו פרנסה פשיטא שאסור לו לקבל צדקה אף כשאין לו מאתים זוז...
 שו"ת שבט הלוי חלק ב, קכה:
 מי שיש לו משכורת קבוע שמתפרנס ממנה ברווח פשיטא דלא יטול מן הצדקה.
 אור זרוע א, יד:²⁶
 ומה שאמרו מי שיש לו מאתים זוז אם יכול ליטול צדקה אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת ביתו...
 מזון, ביגוד, קבורה - רמב"ם מתנות עניים ט, יב:²⁷
 מי שישב במדינה שלשים יום כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה, ישב שם שלשה חדשים כופין אותו ליתן התמחוי, ישב שם ששה חדשים כופין אותו ליתן צדקה בכסות שמכסים בה עניי העיר, ישב שם תשעה חדשים כופין אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברין בה את העניים ועושין להם כל צרכי קבורה.
 דיור - שו"ת משפטי עוזיאל ב, י"ד, מד:
 כי ההתישבות בארץ היא צדקה גדולה לעניים כמו שנאמר: ועניים מרודים תביא בית. הא למדת שנתנת מקום דירה לעני הוא כמו פרנסת עניים בלחם וכסות.
 בריאות, חינוך תורני - שו"ע י"ד רמט, טז (ע"פ שו"ת מהר"ק סימן קכח):
 יש מי שאומר שמצות בית הכנסת עדיפא ממצות צדקה, ומצות צדקה לנערים ללמוד תורה או לחולים עניים, עדיף ממצות בית הכנסת.
 חינוך מקצועי – ערוך השולחן יורה דעה, רמט, טו:
 ...ובזמנינו זה בהרבה ערים יש חברות שנותנים נערי עניי ישראל לבעלי מלאכות, ודבר גדול הוא עד מאוד. ורק ישגיחו עליהם שילכו בדרך ד' ויתפללו בכל יום ויהיו בעלי אמונה לשמים ולבריות.
 שו"ת מהר"ק קכח:²⁸
 דגבי עניים אף על גב שיש להם ספק לגלגל בחיי צער קצת או אפילו יהיה להם די הספק בדרך ממוצע, מכל מקום ברבות הטובה להם תחת ליטרא ירק לפעם יוכלו לקנות ליטרא דגים או ליטרא בשר להבריא גופם.
 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מתנות עניים פרק י הלכה יח, וכך נפסק גם בספר שולחן ערוך יורה דעה סימן רנה סעיף א:²⁹
 לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור, וכן צוו חכמים ואמרו: 'עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות', ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות.
 שו"ת מהרשד"ם חלק י"ד סימן קסו:³⁰
 ופשיטא שאין חלוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי שאין לו מעות בעין ויכול להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה. שאם יעלה בדעת שכל מי שאין לו מאתים זוז בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנזכר יתפרנס מן הצדקה, אין ספק שהיה זה מן הנמנע שרבו מאד האנשים שאין להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או דבר אחר שיתפרנסו מן העשירים ולא היה הקומץ משביע את הארי.
 ...הרי ודאי דלא מיירי אלא במי שהורגל ואין לו יכולת עתה בשום צד למצוא הרגלו ולימודו ואפשר יסתכן, על זה אמרה תורה 'אשר יחסר לו'. לא על מי שאבותיו ואחיו וארץ מולדתו רגילים להתפרנס מטרחה ועמלם ויגיע כפיהם והוא רוצה להתנהג מעונג בלתי עמל דאין זה נקרא 'יחסר לו' כי הוא מחסר את עצמו.
 סוגיה זו שנויה במחלוקת, האחרונים המובאים כאן סבורים שהם אינם זכאים לסיוע, וכן כתבו שו"ת חתם סופר יורה דעה, רכט; ספר חסידים (מרגליות), סימן אלף לה. לעומת זאת, בשו"ת משיב דבר חלק ב, סימן ס, כתב שאין לשלול סיוע ממי שאינו רוצה לעבוד. למעלה הובאה דעת הרוב.
 כלי יקר שמות כג, ה:
 ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמינו המטילים את עצמם על הצבור ואינן רוצים לעשות בשום מלאכה אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזו דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. כי דבר זה לא צוה ה' כי אם עזוב תעזוב עמו הקם תקים עמו, כי העני יעשה כל אשר ימצא בכחו לעשות ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעדו ולחזקו וליתן לו 'די מחסורו אשר יחסר לו'.
 מסברה, שהרי הם אינם אשמים.³²

22. אדם שנמצא במצוקה בעקבות מעשים שעשה בעבר זכאי לסיוע.³⁴
23. כאשר מדובר בתופעה שיטתית של התנהגות שמביאה לנזקקות ניתן לשלול את הסיוע.³⁵
24. כאשר הסיוע מחזק התנהגות סיכונית³⁶ (כגון, צריכת סמים), תלותית מבחינה כלכלית³⁷ או שלילית מאד מבחינה מוסרית³⁸ אין חובה לסייע.

---

³³ רמב"ם ערכין וחרמין ח, יג:

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו...

³⁴ רמב"ם שופר וסוכה ולולב ת, ב:

אתרוג... של דמאי כשר שאפשר שיפקיר נכסיו ויהיה עני שמותר לו לאכול דמאי...

³⁵ מקור הדברים: ספרא בהר, פרשה ה. ראו עוד: ספר חסידים (מרגליות), סא.

שו"ת חתם סופר חלק ה (ח"מ), קעז:

אלא שמכר עצמו לנכרים פעמים ושלוש והטיל עצמו על הציבור לפדותו ומן התורה מחויבים לפדותו כדכתיב 'אחרי נמכר גאולה תהיה לו', ולא לידח אבן אחר הנופל. רק יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה שלא לפדותו הואיל והטיל עצמו על הציבור ובמקום פיקוח נפש דידיה לא גזרו...

³⁶ הרב אלחנן פרץ, מעשה הצדקה, ירושלים, תשס"ה, עמ' כו, ובהערה 6:

המבקש צדקה עבור צורכי גופו והדברים שצריך מזיקים לו - אין בזה צדקה.

כגון סמים ואולי גם סיגירות אין בנתינות אלו משום צדקה... אם כי הסתפקתי... שמא אין בזה איסור כל כך לתת להם דבר מועט.

³⁷ רש"ר הירש ויקרא כה, לה :

יכול אתה מפסידו לתרבות רעה של עצלות מחמת התמיכות החוזרות ונשנות? תלמוד לומר, 'עמך' - בעצמאות של פעילות מפרנסת...

³⁸ פירוש הר"ש משאנץ ספרא שם, ד"ה יכול :

כלומר, יכול אפילו עובר עבירה שהוא נפסד מדרך החיים, פירוש אחר, יכול אפילו מוטה ידו בשביל עבירות וזנות וקוביא תהא מצוה להחזיק בו?